

UOT 94(479.24); UOT 902

FUAD HÜSEYNOV

AMEA Lənkəran Regional Elmi Mərkəzinin elmi işçisi

huseynfuad477@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CƏNUB-ŞƏRQ BÖLGƏSİNİN ENEOLİT VƏ İLK TUNC DÖVRÜNÜN DƏFN ETMƏ ADƏTLƏRİ

Məqalədə 1971-ci ildə Cəlilabad rayonu ərazisində yerləşən Əlikömtəpə eneolit dövrü abidəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən qəbirlərdə müşahidə edilən dəfn etmə adəti və eləcə də 1965-ci ildə Astara rayonunun Telman kəndindəki ilk tunc dövrü kurqanlarında arxeoloji qazıntı işləri aparılarkən müşahidə edilən dəfn etmə adəti xarakterizə edilmişdir. Belə ki, Əlikömtəpədə bütün mərhumların eyni dəfn adəti üzrə basdırıldığı müəyyən edilmiş və bəzi qəbirlərdə isə yalnız ölünün sifəti qarşısında qoyulmuş cam formalı su qabı tapılmışdır. Telmankənd kurqanlarında isə mərhumlarla yanaşı qəbirə onlara məxsus şəxsi əşyaları da qoyulmuşdur. Bu əşyalar saxsı parçaları, araba təkəri modeli, yastı balta, bizlər, iskanə və s. ibarətdir. Bu tapıntılar Cənub-Şərq bölgəsi daxil olmaqla bütün Azərbaycan ərazisində artıq ilk tunc dövründə dəfn etmə adətində böyük dəyişikliklərin baş verdiyini söyləməyə əsas verir.

Açar sözlər: qəbir; saxsı qab; mərasim; kurqan; tunc nizə; iskanə; bardaq; küpə; tayfa; axirət.

Giriş. Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsinin eneolit və ilk tunc dövrü dəfn etmə adəti Cəlilabad rayonu ərazisində yerləşən Əlikömtəpə eneolit dövrü abidəsi və Astara rayonu ərazisində yerləşən Telmankənd ilk tunc dövrü qəbir abidələri əsasında daha yaxşı öyrənilmişdir. Belə ki, Əlikömtəpə yaşayış yeri 1966-cı ildə qeydə alınarkən üstü əkin sahəsi kimi istifadə olunmuşdur. Ərazidən yol salınarkən abidənin cənub kənarı dağıdılmış və mədəni təbəqə üzə çıxmışdır. Abidəni gələcək dağıntılardan xilas etmək və elmi əhəmiyyətini üzə çıxarmaq məqsədilə 1971-ci ildə görkəmli arxeoloq F.R.Mahmudovun başçılığı ilə Əlikömtəpə qədim yaşayış yerinin simal ətəyində təqribən 80 kv metrlik ərazidə kəşfiyyat qazıntı sahəsi salınmış və ilk tədqiqatlara başlanılmışdır. 1973-cü ilə qədər davam edən qazıntı sahəsi daha da genişləndirilərək 140 kv metrə qədər ərazini əhatə etmişdir. 1980-ci ildə tədqiqi dayandırılmış bu yaşayış yeri ərazisində eneolit dövrü ilə yanaşı qismən erkən və orta tunc dövrünə aid qiymətli maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən çoxlu tikili qalıqları, sobalar, əkinçilik məmulatları, müxtəlif qab nümunələri və bir çox nümunələr əldə edilmişdir. O cümlədən yaşayış yerində 20-yə qədər də qəbir açılmışdır. Bu qəbirlərdən biri inşaat qatında, digərləri isə 1, 2 və 3-cü inşaat qatlarında açılmışdır. Qeyd edək ki, Əlikömtəpə yaşayış yerində eneolit təbəqəsi üst inşaat qatlarının bəzi qalıqları həm də orta tunc dövrünə aid 3 qəbir vasitəsilə kəsilmişdir. Abidənin 79 və 80 nömrəli qəbirlərində zəngin avadanlıqlara rast gəlinmişdir. Bura əsasən ev təsərrüfatında istifadə edilən məişət avadanlıqları - müxtəlif qablar daxildir. Əlikömtəpə yaşayış yerində askar edilən qəbirlər əsasən yaşayış evlərinin döşəmələri və binalarının arasında yerləşmişdir. Müşahidələr zamanı bütün mərhumların eyni dəfn adəti üzrə basdırıldığı müəyyən edilmişdir. Belə ki, qəbirlərin hər birində mərhum sağ və ya sol böyrü üstündə tam bükülü halda, dayaz torpaq çala üzərinə çəkilmiş həsir üstündə qoyulmuşdur. Onu da qeyd edək ki, mərhumlar qəbirlərdə eyni istiqamətdə deyil, müxtəlif istiqamətlərdə dəfn edilmişlər. Bəzi qəbirlərdə mərhumların sümükləri üzərində qırmızı boya və qırmızı oxra izləri müşahidə edilmişdir. Eneolit dövründə də mərhumların üzərinə qırmızı boya və oxra səpilməsi, görünür dəfn adətinin xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. Ehtimal etmək olar ki, bu həm də o dünyaya inam və yaxud da mərhumları son mənzilə yola salarkən onlara göstərilən ehtiramlardan biri olmuşdur. Mərhumların üzərinə müxtəlif boyaların, yağların və ətriyyatların səpilməsi ən qədim dövrlərdən başlayaraq orta əsrlərdə və hətta müasir dövrdə də dünyanın əksər xalqları tərəfindən həyata keçirilir. Əgər biz bir qədər də irəli getsək həm xristian, həm də islam dini dəfn etmə adətlərində mərhumların üzərinə müxtəlif ətriyyatların (maddələrin) səpilməsinin də şahidi oluruq. Ümumiyyətlə, eneolit dövrü dəfn etmə adətində əsasən qırmızı boyalardan istifadə edilməsi müasir dəfn etmə adətinin qədim variantı olmuşdur. Məhz qırmızı boyalardan istifadə edilməsinə gəldikdə isə hələ qədim insanlar, ov zamanı ovladıqları heyvanın bədənindən qırmızı rəngdə mayenin (qanın)

axaraq öldüyünün və eləcə də vəhşi heyvanların yaraladığı və öldürdüyü insanların bədənindən eyni ilə qırmızı rəngdə mayenin (qanın) axdığının şahidi olmuşdular. Onlar başa düşmüşdülər ki, məhz insanlar və heyvanlar bu rəngdə olan mayenin köməyi və gücü ilə yaşayırlar. Ona görə də onlar ölənin adamın bədənində qırmızı rəngli boya və oxra səpməklə ona yeni həyatın veriləcəyinə ümid edirdilər. Əliköməktəpə abidəsinin qəbir avadanlığı yalnız ölünün sifəti qarşısında qoyulmuş cam formalı su qabından ibarətdir [4, s.62]. Çox güman ki, bu qablar mərhum qəbrə qoyularkən su ilə doldurulmuşdur. Tapıntıların çoxuna görə Cənubi Azərbaycanın və Mesopotamiyanın eneolit dövrü abidələrinin tapıntılarına yaxın olan Əliköməktəpə yaşayış yeri insanların dini inancları da qeyd etdiyimiz ərazilərdəki eneolit dövrü insanların dini inanclarına yaxın olmuşdur. Belə ki, bu ərazilərdə olan qəbirlərdə də saxsı qablar tapılmışdır ki, bu qablar su və qida ilə doldurulmuşdur. Demək olar ki, qəbirlərdə su və qida ilə doldurulmuş qabların qoyulması mərhumların o dünyada bunlardan istifadə etməsi inamı ilə bağlı olmuşdur. Axı qədim dövr insanları suyun təbiətdə və eləcə də insanların və heyvanların həyatında nə kimi böyük rol oynadığını yaxşı dərk edirdilər. Bu qəbir avadanlıqlarından əldə edilən məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, bəhs edilən bu dövrdə Əliköməktəpə yaşayış yeri sakinləri arasında mülki və ya ictimai təbəqələşmə əlaməti yoxdur. Nəticədə o da aydın olur ki, Cənubi Qafqazda Naxçıvanın Kültəpə I abidəsindən [6, s.29-44] sonra Əliköməktəpə abidəsi ölülərin yaşayış yeri ərazisində dəfn edildiyi ikinci abidədir. Bundan başqa hər iki abidə də mərhumların bükülü vəziyyətdə sağ və sol böyrü üstündə dəfn edilməsi müşahidə edilən amillərdəndir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə Əliköməktəpə yaşayış yeri və Naxçıvandakı Kültəpə yaşayış yeri Cənubi Azərbaycanın Urmiyə gölü hövzəsində aşkar olunan Yanıqtəpə [10, s.56] və Hacı Firuz [9; 11, 72] abidələrinə daha yaxındır. Belə ki, bu abidələrdə də mərhumlar yaşayış yeri ərazisində dəfn edilmişlər. Qeyd edilən yaşayış yerlərində yeni Əliköməktəpə, Kültəpə və eləcə də Yanıqtəpə və Hacı Firuz abidləri də ölülərin eyni və ya oxşar formada dəfn edilməsi bəhs edilən dövrdə Azərbaycanın böyük bir hissəsində tayfalar arasında iqtisadi əlaqələrin olmasından xəbər verir ki, bu da eneolit dövründə bu ərazilərdə yaşayan tayfaların dini və mənəvi cəhətdən bir-birinə yaxın olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə, eneolit dövründə ölülərin yaşayış yeri ərazisində xüsusilə də yaşayış evlərinin altında və ya yanında dəfn edilməsi bir-başına axirət dünyasına inamla bağlı olmuşdur. Bunu görkəmli arxeoloq C.H.Bibikovun fikirləri də təstiqləyir. Belə ki, C.H. Bibikovun fikrincə, ölülərin binaların altında basdırılması mərasimi ölmə və dirilmə inancı ilə bağlı olmuşdur [7, s.198-199]. O.H.Həbibullayev isə ölülərin yaşayış yeri ərazisində dəfn edildiyini, insanların həqiqi dünya ilə axirət dünyasının vəhdətliyi haqqında təsəvvür olduğunu göstərən ölüyə sitayiş adəti nəticəsində əmələ gəldiyini qeyd etmişdir [3, s.131].

Qeyd olunan abidələrdən başqa Cənubi Qafqazın və eləcə də Azərbaycanın digər eneolit abidələrində yaşayış yeri ərazisində heç bir qəbir abidəsi tapılmayıb, bu da onunla izah oluna bilər ki, bu yaşayış yerlərində insanlar öz ölülərini yaşayış yerindən bir qədər uzaqda dəfn etmişlər.

Cənub-Şərq bölgəsində, bütövlükdə isə Azərbaycan ərazisində ilk tunc dövrü dəfn etmə adətləri eneolit dövründən fərqli olaraq daha yaxşı öyrənilmişdir. Artıq bu dövrdən başlayaraq ölülərin yaşayış yerindən uzaqda torpaq, daş, kurqan və sərdabə tipli qəbirlərdə dəfn edirdilər.

Belə ki, bu dövrə aid dəfn etmə adətləri Astara ərazisində kurqanlar əsasında daha yaxşı öyrənilmişdir. Bunun səbəbi Eneolit dövrünə nisbətən tunc dövrü qəbir abidələrin daha yaxşı qalmasıdır. Belə ki, Astara rayonundakı arxeoloji abidələrin bir qismi müxtəlif böyüklüklərdə kurqanlardan ibarət olmuşdur. Düzən ərazilərdə bu kurqanlar toplu halında deyil, tək-tək, iki-bir və ya üç-bir say formasında yayılmışdır. Bu kurqanlar tikintisinin xarakterinə və ölçülərinə görə müxtəlif formalardan ibarət olmuşdur. Belə kurqanlara Astara rayonunun Telmankəndi, Pensər, Tengerud, Maşxan və Alaşa kəndlərindəki ərazilərdə rast gəlinmişdir. Bu kəndlərdəki kurqanlar içərisində yalnız Telmankənddəki kurqanları daha yaxşı öyrənilmişdir.

Belə ki, 1965-ci ilin yayında Telman kəndinə kəşfiyyat səfəri zamanı torpaq kurqanlarla yanaşı, daş töküntülü kurqanlar da qeydə alınmış və onların da ikisi tədqiqat üçün seçilmişdir [5, s.1220].

Qeyd edək ki, hər iki kurqan ilk tunc dövrünə aiddir. Bunlardan 1№-li kurqanın hündürlüyü 2,3 m, özündə diametri 14 m-dir. Kurqanın töküntüsü müxtəlif ölçülü daşlardan ibarət olub, üzəri nazik torpaq qatı ilə örtülmüşdür. Tədqiqat zamanı qəbirdən mərhuma aid kəllə, qol və qıç lülə sümüklərinin çürük parçaları qeydə alınmış və müəyyən edilmişdir ki, ölü sağ böyrü üstə, başı şimala, ayaqları

cənuba, üzü qərbə doğru bükülü vəziyyətdə dəfn edilmişdir. Tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri isə üç müxtəlif qaba aid qırxqlar, at başı təsvir olunmuş uzunsov daş, xart daş, beş müxtəlif metal əsya, yastı balta, araba təkəri modeli, saplaqlı tunc nizə ucları, dörd tilli bizlər, iskanə və daşdan düzəldilmiş qaban fiqurundan ibarətdir. Burada tapılan qablardan biri silindirik boğazlı kiçik bardaq formasındadır. Xarici səthi tutqun boz rəngdə olub şüyrələnmişdir. Astarı isə açıq boz rəngdədir. Cam tipli qab parçaları isə tərkibinə qum qarışdırılmış gildən hazırlanmışdır. Bişirilmə zamanı qablar hər iki üzdən qırmızı rəng almışdır. Çox rütubət çəkdiyi üçün əldə rəng izi qalır. Qeyd edək ki, «ələ bulan» xassəli saxsı məmulatı Azərbaycan ərazisində yalnız Telmankənd kurqanında tapılmışdır.

Birinci kurqandan 1 km cənubda yerləşən 2№-li kurqan isə kəndin Dirankəş adlı yerində qeydə alınaraq öyrənilmişdir. Bu kurqan da forma və xarakterinə görə 1№-li kurqanla eynidir. Hündürlüyü 2 m, diametri 11 metr olmuşdur. Tədqiqat zamanı qəbrin qarət olunduğu müəyyən edilmişdir. Baxış zamanı qəbirdə meyit əlamətinə rast gəlinməmişdir. Bunun səbəbi bölgənin kəskin rütubətli olması ilə bağlıdır. Burada yalnız bardaq küpə və cam tipli müxtəlif qablara aid qırıntılar əldə edilmişdir. Ehtimal etmək olar ki, bu qabların sındırılması qarət zamanı baş vermişdir. Əsasən qara rəngli və nazik divarları olan iki qab qırığının tərkibinə qum qarışdırılmış gildən hazırlandığı müəyyən edilmişdir. Qabın xarici səthi şüyrələnmişdir. Analoji qab parçalarının nümunələri Cəlilabad rayonunun Mışarçay I yaşayış yerinin [8, s.5] ilk tunc dövrünə aid alt təbəqəsindən də tapılmışdır. Telmankənd kurqanlarından tapılan saplıqlı nizə ucları, iskanə və gil qab nümunələri və s. bu ərazidə yaşayan əhəlinin Ön Asiya və Müğan ərazilərində yaşayan tayfalar ilə çox sıx əlaqə də olduğunu əks etdirir. Bundan başqa Telmankənd kurqanlarından tapılan maddi mədəniyyət nümunələri e.ə.III minilliyin ortalarında cənub-şərq bölgəsində metallurgiyanın, dulusçuluğun, daş işləmə və s. sənət sahələrinin inkişafını göstərməklə yanaşı burada dini inancların da daha geniş şəkildə yayıldığını göstərir. İndi insanlar ölümlərin o dünyada yaşadığına daha çox inanaraq qəbirə onunla birlikdə əşyalarını da qoyurdular. İlk tunc dövrünə aid qəbir abidələri Azərbaycan digər ərazilərində də çox yayılmışdır. Onlara Xanlarada, Mingəçevirdə, Daşkəsəndə, Mil düzündə və s. kifayət qədər rast gəlinmişdir [2, s.4-43].

Mingəçevirdə üzə çıxarılan sadə torpaq qəbirlərdə skelet bükülü vəziyyətdə müxtəlif istiqamətlərdə dəfn edilmişdir. Hər qəbirdə skeletin baş tərəfində bir gil qab qoyulmuşdur.

Xaçbulaqda öyrənilən qəbirlərdə isə skelet arxası üstə, oynaqlardan bükülü formada, başı qərbə doğru istiqamətdə dəfn edilmişdir [1, s.35]. Bu və ya digər qəbir abidələrindən Telmankənd kurqanlarında olduğu kimi ilk tunc dövrünə aid çoxlu maddi mədəniyyət qalıqları əldə edilmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsində həm Eneolit və həm də Tunc dövrünə aid müxtəlif qəbir formalarının tapılması və bu qəbirlərdən əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri və eləcə də dəfn adətlərinin oxşarlığı və bu dəfn adətlərinin istər Cənubi Azərbaycan yaşayış yerlərinə və istərsə də Mesopatomiya qədim yaşayış yerlərinə dəfn etmə adətlərinə yaxınlığına baxsaq belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu dövrdə yeni və yüksək iqtisadi-ictimai münasibətlərlə yanaşı, dini-ideologiya sahəsində də əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir.

Nəticə. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanın həm şimalında həm də Cənubunda, Cənubi Qafqazın və eləcə də, Mesopatomiyanın müxtəlif ərazilərində ölü yandırma mərasimi meydana çıxmışdır, bütövlükdə tunc dövründə baş verən tayfalar arasındakı münasibətlər və müharibələr nəticəsində cəmiyyətdə kəskin təbəqələşmə yaranmış və nüfuzlu şəxslərə, nəsl tayfa başçılarına məxsus möhtəşəm kurqanlar ucaltmaga başlatmışlar.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

- 1.Göyüşov Rəşid. Azərbaycan Arxeologiyası. Bakı, Azərənşr, 1986, 191 s.
- 2.Hüseynov M.M., İsmayılov Q.S., Quliyev N.M. Azərbaycan arxeoloji abidələri. Bakı, Gənclik, 1981, 368 s.
- 3.Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, Elm, 1959, 327 s.

4. Mahmudov F.R. Əliköməktəpə arxeoloji qazıntıların ilkin yekunları. Daş dövrü və Azərbaycanda eneolit. Bakı, Elm, 1984, 217 s.
5. Mahmudov F.R. Astara rayonundan ilk tunc dövrü kurqanları haqqında. A.M.M. X-cild. Bakı, Elm, 1987, 278 s.

Rus dilində

6. Абибуллаев О.А. Погребальные памятники из поселения Кюльтепе. / Сб.: Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965, с.22-44.
7. Бибигов С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА, № 38, М.-Л., 1953, 460 с.
8. Махмудов Ф.Р. Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку, Нафта-Пресс, 2008, 215 с.
9. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, Элм, 1987, 259 с.

İngilis dilində

10. Burney C.A. The Excavations at Yanıktepe Azerbaijan 1962 / Published by the British School of Archaeology in IRAQ, Volume XXVI, Part I, Spring 1964, p.54-61.
11. Mellaart I. Earliest Civilizations of the Near East. London, McGraw-Hill, 1965, p.72.

ФУАД ГУСЕЙНОВ

Научный сотрудник Ленкоранского регионального научного центра НАНА

**ЮГО-ВОСТОЧНОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ ПЕРВОГО БРОНЗОВОГО ПЕРИОДА ЭНЕОЛИТА**

В статье описаны погребальные обычаи, соблюдаемые в захоронениях, обнаруженных при археологических раскопках на энеолитическом памятнике Аликомектепе в Джалилабадском районе в 1971 году, а также погребальный обычай, наблюдаемый при археологических раскопках в первых курганах бронзового века в селе Тельман Астаринского района в 1965 году. Таким образом, было установлено, что все умершие были захоронены в Аликомектепе по одному и тому же обычаю захоронения, а в некоторых могилах перед лицом умершего находился только сосуд для воды в форме стакана. В курганах Тельман, наряду с усопшими, их личные вещи были помещены в могилы. Эти предметы включают керамические изделия, модель колеса телеги, плоский топор и т.д. Эти данные свидетельствуют о том, что серьезные изменения в погребальных обычаях уже произошли по всему Азербайджану, включая Юго-Восточный регион.

Ключевые слова: могила; керамика; церемония; курган; бронзовое копье; долото; чашка; кувшин; племя; потусторонний мир.

FUAD HUSEYNOV

Researcher of Lankaran Regional Scientific Center of ANAS

**CHALCOLITHIC AND EARLY BRONZE AGE BURIAL CUSTOMS
IN THE SOUTHEAST REGION OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC**

Jalilabad district is located in the stone age burial mounds of the bronze age in the village of Astara region and buried during archaeological excavations carried out in the territory of the monument discovered in 1965 during excavations of burial was characterized by the usual archeological first observed in the usual observed in the article in 1971, Alikomektepe and Telman. So, all the same funeral of the deceased habitually defined only in the face of a bowl of water and some graves set before gabi was found dead buried Alikemektepe Burial mounds and in addition to set their own object Telmankand late. Pottery fragments of wagon wheels, axes, etc, we were flat

chisel, is a model of these things. These findings suggest that occurred in the first bronze age burial customs in the Southeastern region of the republic of Azerbaijan, including.

Keywords: The graves; Earthenware; The ceremony; The mound; Bronze spear; Chisel; The pitcher; Jugs; Tribes; The afterlife.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 09 dekabr 2021-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 dekabr 2021-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d.Sənan Həsənov, t.e.d. Qüdrət İsmayilov.
